

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 20 (1927)

Artikel: Ils documents giuridics romontschs
Autor: Tuor, P.
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882283>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

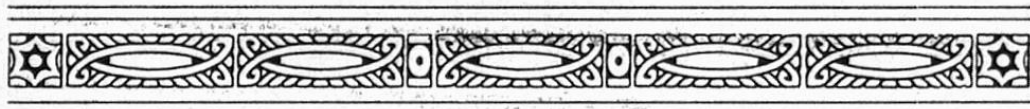
L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 29.11.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Il documentis giuridicis romontschs

da P. Tuor.

Il Romontschs han artau dals vegls Romans buca mo lur num, buca mo lur ferm e sonor lungatg, sunder era avontut la qualitat, che distingueva il pli fetg il avdonts della veglia Roma da tuts auters pievels, il dun de dretg e giustia. La maniera, co il Romans han organisau, disciplinau, tenu a mistregn lur immens imperi, buca en emprema lingia culla forza dellas armas, sunder cul domini pli migeivel e cuzeivel della dueivladad e giustia, la maniera, co els han ordinau e decidiu tuttas las pli complicadas relaziuns della veta privata, mereta aunc ozildi l'admiraziun generala e survescha de model a tuts pievels civilisai.

Sche nus studigein la historia de nossas regiuns reto-romanas, sche vesein nus, che era za tgei de quei spért guvernont, disciplinont, de quei senn de dueivladad e giustia ei ius vi ellas aveinas de nies pievel montagnard e semanifestescha mintgamai, cura che sias relaziuns externas, il possess d'indipendenza ed autonomia lubescha ad el

de decider sur sia atgna sort, regular en compleina libertad sias condiziuns publicas e privatas.

En la liunga historia de nossa naziun romon-tscha entupein nus specialmein duas periodas, separadas ina da l' autra da biars tschentanners, ellas qualas nossas vals grischunas sepresentan sco ina atgna organisaziun politica, in cuminesser distinct e different dals stats circumdents e schendran ina atgna ed interessanta legislaziun.

L'emprema de quellas periodas ei il temps, cura che la veglia Rezia gudeva, sut agens administraturs ord la tiara, ina situaziun tut speciala, ina quasi independenza enteifer il grond reginavel dils Francs, el qual ella fuva dil rest incorporada, la secunda perioda ei il temps suenter la fundaziun dellas treis ligias, cura che nos cumins formavan stats miez suverans en complein possess dellas aultas prerogativas de legislaziun e giurisdicziun e che era las Ligias sezzas, s'enfirmidas plaun e plaun, han entschiet a relaschar tschentaments e decrets. En quellas duas periodas ei era il lungatg della tiara vegnius applicaus per dar e redeger las reglas giuridicas e possedein nus per quei documents giuridics en nossa viarva originala.

Suenter ch'igl imperi roman ei ius en scalgias e ch' ils pievels barbaras, plaun a plaun domesticai dal spért dil cristianismus, han giu dersch si novs trons e reginavels sin sias ruinas, ha la Rezia persula consalvau sias veglias instituziuns ed izonzas. Ils retgs francs, Carl Martel, Pippin il pign,

Carl il Grond, han vuliu mantener attaschada agl imperi quella populaziun, alla quala apparteneva l'impurtonta rolla d'esser la guardia dils pass alpins, de schurmegiar il transit dalla Germania alla Italia, transit d'impurtonza pil commerci ual ton sco per l'aula politica ed il militaesser. Igl era quei il temps, cura che la viarva romontscha aunc buca dil tut distaccada dal lungatg latin popular, resunava buca mo en nossas stretgas montognas, sunder era lunsch oragiu suenter las rivs dils lags de Constanz e de Wallenstadt (Walchensee, Walensee = lag dils Romontschs).

Ils retgs francs han buca tschentau la Rezia, sco las autras provincias, sut l'administraziun d'in cont tudestg termess dad els, els han manteniù l'organisaziun anteriura, confidau la tiara ad in preses d'origin retic. Quella aulta dignitad ei quasi seartada ella nobla famiglia dils Victorids, dils quals entgins han el medem temps occupau la sedia episcopala de Cuera, unend en lur persuna il domini politic ed ecclesiastic. Aschia fuvan en medem temps preses e uestgs il renomau Tello, il qual ha legau biars de ses beins alla claustra de Mustér, sco era ses successurs, ils erudits e pietus Constantius e Remedius. Leusi sper las fontaunas dil Rein existeva pia, quasi sco ina davosa frasca dil sfraccu pumer roman, ina specia de stat de baselgia miez suveran, cun regents e pievel romontsch.

E sco las veglias instituziuns ed isonzas, aschia flurevan vinavon en quella tiara buca mo la veglia

viarva, sunder era la fina cultura, art e scienza romana. Cuera cun sia cuort episcopala e sia scola, dalla quala ein i ora denter auter S. Flurin de Ramuosch, S. Merens, secund fundatur della claustra de S. Gagl, e S. Ursicin, reorganisatur della claustra de Mustér, fuva in dils impurtonts centurms de cultura de questa vart dellas alps. Ensemen cun las veglias claustras de Mustér e Faveras fuva la sedia digl uestg il davos refugi della civilisaziun romana, la davosa ustonza encunter l' invasiun dils barbars.

Ille pievels germanics, ils quals ein ord lur uauls selvadis penetrai ellas provincias bein cultivadas digl imperi roman, sblundergiand e squitschond sut la populaziun, prendend naven u partend cun quella ils funds e possess, han tuttina stuiu haver respect avon duas caussas, ellas qualas ils vegls avdonts della tiara stevan lunsch sur ils invasurs. Igl ei quei la cardientscha religiosa e la legislaziun publica e civila. Ille pievels tudestgs han, gudignai e mitigai dal niebel spért dil cristianismus, baratau lur cardientscha paganila cun la doctrina catolica. Ariguard igl uorden de dretg han els encuntercomi salvau per sesez lur veglias semplas e venerablas disas ed isonzas, mo els ein sepertgirai ded imponer quellas cun la forza a lur subdits romans, disai vid in dretg pli fin, complet e perfetg. Aschia ha la populaziun romana era suenter la curdada dil vegl imperi continuau a viver tenor il dretg roman sut ils regents germans.

Il medem fuva il cass per la baselgia ed il clerus, essend che Roma, il centrum dil cristianismus, vegneva considerata sco sia patria d'origin.

Per render pli leva l' applicaziun dil dretg allas dertgiras, las qualas en quels temps de decadenza, possedevan buca pli aschi profundas enconuschientschas sco ils anteriurs magistrats romans, han ils regents germans perfin fatg sriver e nudar si en novs e gronds cudischs de leschas las reglas principalas, che fuvan aunc en vigur. Renomaus ei oravontut il cudisch de leschas publicaus dal retg dils Vestgots Alaric II igl onn 506, la Lex Romana Visigotorum, il qual ei, era suenter la curdada dil reginavel gotic, vegnius applicaus continuadamein en Frontscha durent tschentaners. Paucs onns suenter ha il retg dils Burgunds Gundobaldus relaschau ina semiglionta lescha per ses subdits romans.

Era en nossa Rezia cun sia populaziun allura spir romontscha ei il dretg roman staus vinavon en flur. Ed ils regents de quella tiara, nos preses ed uestgs, han giu il medem quita sco ils gronds retgs dils reginavels germans: de gidar las dertgiras ell' applicaziun dil dretg, de far quel pli enconuschents era al sempel pievel. Aschia ein naschi en tiara romontscha — zaconts tschentaners pli tard che las codificaziuns sura indicadas els reginavels barbaras — dus agens ed interessants cudischs de lescha. En emprema lingia ei la lescha romana dils Vestgots vegnida transformada ed adattada als basegns della tiara. Igl ei quei la schi-

numnada Lex Romana de Cuera (Curiensis), della quala ins ha anflau ils davos exemplars en claustras reticas ne vischinas alla Rezia: Faveras e S. Gagl. Gia quei factum e plirs auters motivs lain negin dubi, che quella lescha hagi giu vigur el territori de nies uestgiu, e la pli part dils erudits attribueschan era igl origin della lescha a nossa patria, daferton che zaconts paucs lain nescher ella zanua leugiu ell' Italia, el Friaul ne ella Romagna. Il dretg, che quella lescha cuntegn, ei buca pli spir dretg roman. Sco il lungatg romontsch ei teila latina, ella quala il temps ha urdiu fils de natira tudestga ne originala della tiara, aschia ei era il dretg della Lex Romana Curiensis en sia essenza romans, mo en bia graus transformaus entras ideas ed instituziuns germanicas ne specialas al pievel retic. Cuera, il perdert uestg Remedius, amitg dil renomau Alcuin, ha plinavon relaschau in agen codex penal, el qual las isonzas en vigur ein vegnidas fixadas e nudadas si, tschentaments fetg rigurus per ils surpassaments dils commons della baselgia, encunter sacrilegis, fauls engirament, striegn, adulteri, disanctificaziun della dumengia. Las ordras dadas ein strictas, ils castitgs smanatschai per nies sentir fetg dirs e crudeivels: sbluttar il tgau cun rascha, tagliar giu la lieunga, il nas, il bratsch, cavar ora ils égls, nudar il frun cun in fier cauld, peinas, che savevan denton en biars cass vegnir cumpradas ora cun ina summa daners stabilida tenor la grevezia dil cass e la dignitad della persuna

blessada ne offendida. Con bein fa ei de sentir entamiez quellas prescripziuns rigurusas e diras il mi-geivel e simpatic spért dil cristianismus, il quitau per ils paupers e munglus! Negin duei ughiar de squitschar sut ne molestar ils paupers, e sche quei daventi, duein quels haver il dretg de ir tier igl uestg e presentar lur lamentaschuns. Sch'enzatgi lavura las dumengias u fiastas, duei quei ch'el ha fatg, vegnir priu naven ad el e dau als paupers. Sch'enzatgi schunsch a ses bos la dumengia, vengnan ils bos dai als paupers. E pli ch'enzatgi perseverescha en quei vezi e pli ch'ils paupers vengnan cheutras susteni. Las lavurs scumandadas ils firaus ein nudadas si exactamein: arar, segar, scuder, vannar, far vegna, runcar, far seiv, batter giu nuschs, lavar, cuser, far bier, batter la faultsch ne exercitar tgei mistregn ch'ei seigi, presapauc las medemas occupaziuns, ch'ins observa aunc ozildi en nos vitgs. Igl uestg obliquescha ils plevons de haver adina en lur possess la lescha e de leger avon ella duas gadas il meins avon igl entir pievel e d'explicar ella, aschia che tuts possien bein entelgir, en tgei ch'els hagien de semigliurar ne sepertgirar. Naturalmein che quella explicaziun stueva, per vegnir capida, daventar el lungatg dil pievel, en romontsch de gliez temps. E semigliontamein stuevan ils prers mintga dumengia annunziar al pievel las fiastas della jamna futura: sinaquei che tuts sappien, quals dis seigi firau, e sch'ei seigi de festivar entochen las viaspras ne mo entochen

la messa. Nus vesein pia ch' il lungatg popular vegneva gia da quei temps duvraus dals plevons en baselgia, siat tschentaners avon la reformaziun! Sche quei daventava per explicar leschas civilas, stuein nus concluder, che quei fuvì aunc pli il cass per mussar la doctrina cristiana, per exponer ils sogns evangelis.

Las leschas ein denton buc ils sulets documents giuridics, che nus havein ord questa epoca. Il dretg semuossa ella veta practica cunzun en ils differents acts, ch' ils privats concludan denter els, en contracts, testaments, etc., sco era en las decisions, che las dertgiras relain en cass de dispetas denter privats u cumminonzas. E quels acts vegnan savens, setractond de caussas de pli gronda muntada, redigi per scret ed aschia salvai si per igl avegnir. De tals documents possedein nus plirs ord il temps dil domini dils conts-uestgs en Rezia. En la claustra de Mustair ei avon strusch 20 onns vegniu anflau differenta toca de pergameina (pupi de pial), che contegnan donaziuns en favur della claustratta de S. Hilari sper Cuera. Pli impurtonts aunc ei il testament digl uestg Tello digl onn 766, dil qual nus havein buca pli igl original, mo enconuschein il text — forsa empau lavagau — ord veglias copias. El cuntegn gronds legats de beins, baselgias, glied e tscheins en favur della claustra de Mustér. Las biaras de quellas possessiuns sesanflan en Surselva e han lur centrum el plaun Sagogn, nua che la sedia dils Victorids fuvà (e buca a Sumvitg, sco

igl ei era vegniu pretendiu). Quei testament ha buca mo muntada giuridica, sunder ei era fetg interessants per tgi che studegia il lungatg ne las relaziuns economicas e socialas de quei temps.

La premura dils perderts paders della veglia claustra de S. Gagl ha manteniü a nus en lur archiv buca meins che 53 documents, che cuntegnan sentenzias della cuort de dertgira de Rankweil el Vorarlberg, da quei temps il pli impurtont tribunal per la Rezia sut, las contradas da mintga maun il Rein daven della Landquart engiu. Ils erudits han constatau, che nus havein cheu buca mo en il lungatg, sunder en la fuorma in tip special de document giuridic sedistinguent da semeglions documents en las autras provincias dil reginavel franc.

Quella interessanta perioda dell' historia retica, il temps, cu l' entira tiara, che tunscheva lunsch ora sur ils confins de nies cantun actual, plidava il lungatg romontsch, fuva unida sut il migieivel domini dils uestgs de Cuera, nua che scolas e claustras stevan en flur ed il pievel gudeva prosperitad materiala, ha era sin terren giuridic scaffiu ovras de gronda muntada e de spért original, d' ina vart leschas e de l' outra vart documents de dretg, sco nus havein ual considerau. Nus arrivein tier l' impurtonta damonda, san ins numnar quei tut cultura romontscha, ein quellas leschas, quels documents veramein screts en nies lungatg e buca plitost en latin? Igl ei ver, ins patertgava buc, e quei aunc tschentaners ora buc de scriver il lungatg, il dialect

dil pievel; ils scribents cartevan e sespruavan de scriver latin, il sulet lungatg de scartira de quei temps. Mo quei latin fuva buca pli il medem, che ins plidava ella veglia Roma e che las legiuns romanas han purtau en Rezia. U vulend, quei ei per vegnir capi dal pievel, u nunvulend, per munconza d'enconuschientscha dil latin correct, han ils auturs de quels documents adaptau lur maniera de scriver al lungatg, ch'ins plidava, duvrau fuola expressiuns localas, che las ovras classicas latinas cuntegnan nigliu, mo ch'ei per gronda part semantenidas en buca populara entochen ozildi, els han finalmein era simplificau la gramatica remplazzond las fuormas pli grevas e complicadas della declinaziun e conjugaziun cun quellas pli levas e semplas, ch'ei vegnidas da casa en ils lungatgs neolatins.

Aschia eis ei dal rest era iu ellas outras provincias digl anteriur imperi roman. Ils lungatgs moderns ein buca naschi sur ura, tut en ina, sunder els ein plaun lur en in liung process successiv sedistacai dalla mumma latina. In centrum de politica, commerci ne scienza preponderont, auturs de renum han dau ad in dils dialects in impuls principal, alzau quel plaunsiu sur tschels dialects ora sco lungatg scret communabel de tut la tiara. Tala ei stada la naschientscha dil lungatg talian, franzos e d' auters.

Nus astgein forse sminar, che en quella ura decisiva fuss era naschiu adual als auters lungatgs

neolatins in lungatg de scartira retoroman, sche la unitad politica e nazionala della tiara havess cuzzau vinavon cun siu vegl centrum de cultura, la Curia Raetorum, sut il domini de uestgs ord il pievel e l' influenza de conventuals de claustras romontschas. Mo l' historia ha priu ina tut altra viulta, l' unitad della Rezia ei sesligiada, ils uestgs han stuii partgir la pussonza cun de tutta sorts auters potentats, l' invasiun pacifica mo ton pli cuzzeivla e successiva dil pievel aleman ei suandada, il lungatg della tiara ha buca pudiu mantener sia posiziun predominonta, ina literatura romontscha ha buca saviu seformar il lungatg ei tschentanners ora vegnius duvraus mo ella bucca dil pievel, el ei buc arrivaus, e quei aunc ozildi buca, tier ina unitad de scartira. La perdita de Cuera, de nies centrum natural, ha quei empudiu.

Igl imperatur Carl il Grond ha igl onn 805 mess fin alla situaziun politica speciala della Rezia, nua che uestgiu ed autoritad civila fuvan uni, separau ina da l' altra las duas pussonzas, zavrau denter ellas ils beins publics e confidau il domini politic ad in cont tudestg. Tochendacheu pendeve la Rezia plitost dalla vart dil sid, dell' Italia, ussa passa ella sut l' influenza dil nord, della Tiaratudestga. Quei tonpli che pauc suenter quella decisiun de Carl il Grond ha ei era dau ina midada cun las relaziuns ecclesiasticas en Rezia. Tochen 842 steva igl uestg de Cuera, sco suffragan, sut igl arzustg de Milaun, quei onn eis el vegnius tschentaus sut igl arzustgiu de Mainz en Germania. Quella midada

della costituziun politica ed ecclesiastica ha significau nuot auter ch' ina victoria della progressonta germanisaziun ton sur l' independenza della ti a, sco sur il spért roman latin dominant en l' Italia.

Da quei mument naven ei la classa regenta en Rezia tudestga, tudestgs ein ils conts ed ugaus digl imperi, tudestgs ils uestgs e canonis, tudestgadas las veglias claustras de Mustér, Cazas, Faveras, e novas claustras tudestgas vegnan fundadas entamiez contradas aunc romontschas: S. Gleci e S. Clau a Cuera, ils convents de Mustair, Churwalden, Klosters. E culs signurs e spirituals tudestgs ein era arrivai vasals, emploiai, mistergners e purs de lungatg tudestg. Nies romontsch ha stuiu untgir ord la Rezia bassa, il cantun S. Gagl e Vorarlberg. El sesanfla dapi quei temps entochen sil di ded oz en la defensiva era en las vals alpinas della Rezia aulta.

Aunc pli radicalmein ch' il lungatg ei il dretg roman vegnius surventschius. Isonzas de dretg tudestg han priu ragisch en nies pievel e negliu ein ellas forsa serasadas ton ed idas aschi afuns sco en nies tschespet romontsch. Cura che nos cumins han pli tard per part nudau si quellas isonzas, ei mo il vestgiu, la fuorma exteriura d'aventada romontscha, il fundament, il cuntegn era spért tudestg. Aschia qualifichescha cun raschun il grond filolog talian Ascoli nossas veglias statutas sco «forma romana e spirito tedesco».

L' influenza dil dretg tudestg sefa sentir perfin el lungatg sez, ella formaziun dils plaids, che desi-

gneschan caussas de dretg. Expressiuns giuridicas ord la veglia epoca romana ein mo paucas semantidas el Romontsch, cunzun ella bucca dil pievel. Ins manegia per exempel che il plaid «cauvitg» ne «cuitg» savess ir anavos sin il plaid latin «caput vici». Expressiuns duvradas mo el lungatg perdert, nunenconuschidas dal pievel ein p. ex. tribunal, sentenza, testimoni, matrimoni. Semplas translaziuns ord il tudestg ein perencunter ils plaids: tschentament da tschentar = setzen, Satzung; lètg da lex = Ewa, Ehe = Ordnung, Gesetz; plonscher, plogn = klagen, Klage; mussader u mussadur = Rechtsweiser = Fürsprecher; derschar, plidavegl era derscher dal latin dirigere, direger = leiten, richten, derschader = Richter; genau, juratus = Aidswerer, Eidschwörer, Geschwornen. El dretg tudestg consisteva la dertgira ord duas specias de persunas, quel che steva alla testa menava las fatschentas e pronunziava la sentenza, e quels che encurevan il dretg, anflavan la sentenza. Mo igl emprem, il prestont, il president (mistral, ugau, landrichter) numnava ins propi derschader (= quel che dirigeva), ils auters, ils assistents havevan de truar, quei ei trovare, trouer = anflar (il dretg). Aschia distingueva ins denter derschar (presidiar la dertgira, proclamar e far exequir la sentenza) e truar (encurir, dir siu meini, proponer al derschader quei che s' auda). Truament ei la sentenza proponida dals geraus u truaders al derschader.¹⁾

¹⁾ Sur nossas dertgiras veglias legia mia lavur en Ischi IX, «Co derschavan nos babuns sur malfatgs». 2

Translaziuns ord il tudestg ein plinavon era ils plaids: dertgira da dretg (compareglia: Recht, Gericht); perdetga, che vegn dal latin perductus (perducere) = quel che vegn tratgs neutier, e che corrispunda al tudestg Zeuge, quei ei der Zugezogene.

Schegie che quels ed auters plaids ein seformai sut influenza tudestga, sche possedeva tuttina nies lungatg da lezzas uras aunc forsa sufficiente, per crear ina atgna correspondentia expressiun romontscha, e zuar in plaid buca per studegiai u per la scartira, sco quei daventa bein aunc ozildi, sunder per la bucca dil pievel, pil cumin um. Con pli fleivels ei nies Romontsch semussaus plitard, durent la perioda dellas treis Ligias, nua che biaras expressiuns de dretg tudestgas ein vegnidadas adoptadas senza auter, cun neginas ne pintgas midadas. Ins pertratgi vid: oberkeit, landrechter, stattalter, bitag, punstag, uaibel, landamma etc. E nus havein motiv de seturpegiar, sche nus tedlein ozildi in raschieni denter nativs romontschs, e magari era studegiai, nua che tuts ils plaids de nossa procedura e de nossas autras leschas comparan en vistgiu spirmein tudestg, daven dil «leitschein» tochen sin il «grundbuch», e quei tut per spira cumadeivladad, porschend gie il lungatg legal romontsch era dapresent sufficientamein bunas expressiuns adattadas. Con pli ault steva en quei grau nies lungatg dal temps, che ins scriveva aunc buc el, el schinumnu stgir temps miez!

Ils plaids romontschs per caussas de dretg ein

vegna scaffa dal pievel per il motiv, che il lungatg della tiara, schegie buca aunc duvraus en scartira, vegneva plidaus buca mo en casa e sin via, sunder era sin cadruvi e plaz della dertgira. Per romontsch vegneva teniu cumin. C. Decurtins ha mussau si quei per la Cadi gia pil tschentaner avon la reformaziun. Ed il vegl historicher Duri Campell raquenta dal medem temps de grondas e sanguinusas sbaradas e sedadas naschidas sil cumin de Klosters en Portenza denter ils nativs vischins romontschs ed ils imigrai tudestgs. Ils cumins Glion e Foppa e la Lumneza, ella gronda part romontschs, contenevan sco aunc ussa aschia gia els vegls temps singulas vischnaucas tudestgas, Versomi, Valendau e Val. Quellas vischnaucas selamentavan, che ins dretgi en lur cumin bunamein mo per romontsch e han aschia obteniu, ch' ins ha dau ad ellas atgnas dertgiras communalas per caussas pli pintgas. Quei gia el 15avel tschentaner.

Il dretg tudestg dil temps miez, en vigur el Grischun, consisteva bunamein mo en veglias disas ed isonzas; leschas screttas deva ei neginas entochen tier la fundaziun dellas treis ligias. Contracts e sentenzias d'impurtonza vegnevan bein era allura gia redigi per scret, mo quei daventava el temps pli vegl per latin, silsunter era per tudestg. Il Romontsch vegneva tenius per ina specia de dialect, che ins savevi buca sriver. Quei pretenda aunc el XVIavel tschentaner il historicher glarunes Tschudi.

Denton fuvan dus gronds evenements historics

succedi, che han midau la structura dil cuminesser dil temps miez. Igl emprend de quels schabetgs ha purtau uniun, pasch, concordia, confirmau la pussonza de nossa tiara. Igl ei quei la fundaziun dellas treis ligias el 15avel tschentaner. Il secund eveniment, la reformaziun el tschentaner sunter, ha purtau disuniun, dispetas, sgurdins. Mo omisdus factums han giu ina buna influenza sin nies lungatg, preparau a quel in niev e pli splendid avegnir.

Cun la fundaziun dellas treis ligias ha il pievel, han ils cumins acquistau novas forzas, pli gronda libertad ed independenza da lur segneradis: igl uestg, igl avat de Mustér ed ils numerus potentats laics. Duront che l'organisaziun politica dil temps miez sebasava sin las persunas, l'appartenenza dils habitonts a l'in ne l'auter segneradi ne agl imperi sez -- quels davos fuvan la glied libra -- e ch' in sulet vitg, in ucclaun saveva contener glied de differenta condiziun, subdita a divers patruns, ei enten nos cumins il stat territorial seformaus plaunsiu. Tut tgi che avdava en in cert territori dueva esser de medema condiziun, suttamess alla medema lescha ed autoritad.

Plinavon han ils cumins, serrai ed uni ussa en lu rterritori, conquistau culla buna ne culla mala, il dretg de sez eleger lur autoritad, de sedireger e dar lur atgnas leschas, de dertgar sur caussas civilas e criminalas, de haver ina atgna fuortga, il qual valeva per l'expressiuu della pussonza suprema. Seigi per segirar e documentar ils dretgs e las

libertads acquistadas, seigi per levgiar lur carica als derschaders e prestonts, seigi finalmein per instruir ed intruidar il cumin pievel han ils cumins entschiet a nudar si las veglias isonzas u convenziuns ensemen culs novs decrets, ch' els han anflau per bien de relaschar. Aschia ein ils statuts ne tschentaments de cumin vegni scaffs, igl emprem temps buca egl idiom della tiara, sunder en latin u tudestg.

Cheu ei la reformaziun arrivada e penetrada entochen siaden en nossas montognas. Ses auturs han fatg propaganda el pievel, buca mo cun disputaziun e priedi, sunder era cun il scret e cun il squetsch. Per haver udida e quida tier il pievel han els stuiu sesurvire dil lungatg romontsch, entschiet a scriver el per grond smervegl de biars, scret cudischs de propaganda, combat, instrucziun translatau la bibla e dramas biblics, componiu poesias e cants religios, che duevan remplazzar en baselgia ed en famiglia las naivas, mo bialas e carinas canzuns popularas, che tunschevan lunsch viasi els temps vegls e dellas qualas nus possedein aunc enqual prezios fistitg.

Ils adherents della veglia cardientscha han stuiu suondar igl adversari sil camp, nua che la battaglia fuv vegnida instradada, della propaganda ed instrucziun spirtala entras la scartira. Cunzun suenter ch' il concil de Trient ha cun sias reformas dau nova veta e forza al vegl pumer dil catholicismus e ch' ils paders caputschins ein vegni en nossas vals

sco decidi uregiaders pella cardientscha dils babuns, ei la literatura romontscha religiosa carschida e serasada era enteifer il pievel cumin. A miez il combat denter reforma e cunterreforma ei la scola populara romontscha naschida ord il basegns practic, ch' ils spirituals ded omisduas confessiuns sentevan de mussar al pievel de leger, sinaquei ch' el sappi vegnir instruius en sia religiun. Igl ei vegniu pretendiu cun buna raschun, ch' il pievel romontsch grischun fuva quel, il qual era il meglier instruius e versaus en tuttass controversas e dispetas confessionalas, mo era quel, tier il qual las scolas communalas fuvan il pli serasadas e svilupadas.

Conform a quei temps de divisiun e carplina ed alla costituziun decentralisada della tiara eis ei buca vegniu scret en in sulet e medem dialect, ei in unic lungatg de scartira buca seformaus, sunder ein tuts ils principals dialects romontschs — ils dus engiadines, il sursilvan e sutsilvan — vegni duvrai en scret e stampa.

La scartira e literatura romontscha ha pia siu origin ella lutga confessionala. Ina gada scaffida ei la scartira romontscha era vegnida duvrada per l' altra aulta idea, che mava a cor a nos babuns ed ella quala els fuvan pli units che ella cardientscha, l' organisaziun dil cuminesser, il tschentar si reglas sur la veta publica e privata. Ual aschi fetg sco per las questius religiosas s' interessavan nos vegls grischuns per igl uorden de dretg. Per quei eis ei buca de sesmervegljar, che pauc suenter la

translaziun della bibla, de dramas biblics ed ovas de combat ed educaziun religiosa ei suondau la translaziun el lungatg dil pievel dils tschentaments redigi entochen da cheu en latin e tudestg. Ed ins ha tier quella caschun emendau ed amplificau las normas existentas ed en bia loghens scaffiu novs statuts en lungatg romontsch. Aschia ei naschiu sper l'impurtonta literatura religiosa romontscha ina ual aschi interessanta literatura giuridica. L'emprema, essend destinada alla propaganda ed agl entir pievel, ei en general vegnida messa e rasada ora en squetsch, dafertont che ils tschentaments de dretg, relaschai il pli mo per il pign territori d'in'uniun ne d'ina vischnaunca e destinai surtut allas autoritads, ein il bia conteni mo en sempels manuscrets.

Bein enqual de quels manuscrets vegnan aunc ussa salvai els archivs de vischnauncas e privats, la gronda part ei vegnida publicada en ediziuns modernas, buca pli per il basegns practic, il qual ha tschessau cun la legislaziun moderna, sunder mo per igl interess historic scientific. Talas publicaziuns ein oravontut cuntenidas en treis ovas: la revista dell'Uniun dils giurists svizzers (*Zeitschrift für schweizerisches Recht*), la *Crestomazia de Casper Decurtins* e las *Annalas della Societad Retoromontscha*. Zun giavischeivla fuss ina nova ediziun completa de nos tschentaments giuridics, ton dil material aunc buca publicau¹⁾ sco era dils statuts

¹⁾ Buca publicai, essend destinai per in ulteriur vo-

stàmpai, tier la publicaziun dils quals igl ei buc adina vegniu observau las reglas della scienza moderna. Quella ediziun duess esser accompignada d'in commentar e glossari presapauc sco tier las excellentas publicaziuns de Giachen Casper Muoth ellas Annalas.

Igl ei buca pusseivel de numnar e descriver en questas paucas paginas tut ils numerus documents giuridics, che la literatura romontscha ha produciu, seigi ovras originalas, seigi translaziuns ord il latin ne tudestg. Nus savein allegar mo certins dils pli impurtonts ed interessants documents. Nus figiein abstracziun dellas translaziuns dellas brevs e dellas leschas seigi della republica grischuna, seigi de mintgina dellas singulas ligias, dallas qualas quella secomponeva. Talas translaziuns ein vegnidas fatgas en ils divers dialects. L' Engiadina ha ina interessanta collecziun de quellas leschas en il «Cudesch cotschen de Ramuosch.»

Nus savein divider nos documents giuridics romontschs en differentas gruppas. En *emprema lingia* tschentein nus las codificaziuns dil *Dretg civil* e *penal*, las qualas meretan oravon tuttas autras leschas ils nums de tschentaments, tschentamaints, statuts, stratüts, trastüts. Da quei temps fuva il dretg civil e penal buc unificaus, buc il medem per igl entir Grischun, gie gnanc il medem enteilum della Crestomazia buca comparius, ein p. ex. plirs intressants documents giuridics ord la val Schons, dils quals nus havein saviu prender invista entras la buontad de signur secretari postal Conrad.

fer scadina dellas lingias. Ils cumins eran autonom e suverans era ariguard la legislaziun, sulettamein ella Ligia grischa entupein nus ina pli generala unificaziun dil dretg, ina autoritad centrala, che scafescha leschas e surveglia lur applicaziun. Pli decentralisada che la legislaziun, e pli ferma che l'indipendenza dils cumins fuvan e ton pli favoreivla che la condiziun de nies lungatg romontsch ei stada tier quell'ovra de codificaziun. Aschia possedan ils gronds cumins engiadines, Engiadina aulta, Engiadina bassa Sur- e Sut- Muntfallun (ariguard il dretg civil dividida en Sur- e Sut-Valtasna), sco era Mustair e Bergugn differentas redacziuns de lur leschas ord il 16 e 17 avel tschentaner. Ellas van bein anavos sin originals secrets gia avon la reforma en lungatg latin, mo ellas ein vegnidas transformadas, amplificadas, approfondidas en novas ediziuns romontschas. En ils cumins romontschs della Ligia della Casa de Diu dellas vals renanas, en Surmir, Vaz-Su, Fürstenau ed Ortenstein anflein nus statuts en nies lungatg, mo quels ein per gronda part mo translaziuns destinadas a far enconuschents ils tschentaments al pievel, dafertont ch' il text original tudestg vegneva il pli duvraus dallas dertgiras.

La Ligia grischa suletta ei sco nus havein viü, s' enfirmida sin tala maniera, ch' ella ha scaffiu ina atgna legislaziun federala. Era mo en quella ligia anflein nus ina dertgira suprema, che ha cooperau sin via practica el senn d' ina unificaziun dil dretg.

La conseguenza ei stada, ch' ils singuls cumins, surschond per il pli alla autoritad federala la competenza legislativa, han en general abstrahau de relaschar agens tschentaments civils u penals. Enteifer la Ligia sezza fuva igl element tudestg pli dominants ch' en biars cumins, ed aschia ha quella centralisaziun giu per conseguenza, che nus havein en Sur- e Sutselva mo paucs e meins impurtants statuts romontschs en materia civila e penala. Els pertuccan il bia, seigi fatgs de polizia, seigi l' organisaziun giudiciala u la procedura, terrens, sils quals ils cumins han adina salvau lur veglias prerogativas. Igl ei stau in immens discletg, ch' igl archiv dil pli grond cumin sursilvan, la Cadi, ei ius si en flommas tier l' invasiun franzosa, anno 1799, ina perdita immensa per il lungatg, il dretg e la historia della tiara. Per quei motiv possedein nus era ils decrets u statuts della Cadi mo en in manuscret relativamein fetg recents, dils 1835. Il dretg, che quels representan, va senza dubi per la gronda part anavos en tschantaners anteriurs. Per part ein plinavon vegni publicai el quart volum della Crestomazia — ina publicaziun completa fuss fetg giavischeivla — statuts dils cumins d' Uors la Foppa, Montogna, Trin, Scheid e Veulden.

Ils tschentaments romontschs, che nus possedein, ein buca cudischs de lescha complets e perfetgs, sco quei ch' ils stats moderns possedan. Els cuntengnan denter auter bia caussettas, che paran a nus de meins muntada, e din nuot ariguard

puncts pli impurtonts, ch' els surlain al dretg ded izonza u surseglian sco enzatgei, che secapescha da sesez. E tuttina manifesteschan quellas ovras legislativas in spért giuridic admirabel, in saun giudici, ina habilitad remarcabla ded organisar e reglamentar la veta publica. Il professor tudestg Rudolf Wagner, ch' ei avon cerca 50 onns ius vischnaunca per vischnaunca, archiv per archiv, per encurrir si tals scazis de nossa cultura veglia e ha publicau biars interessants documents tudestgs ord nossas vals, scriva ariguard il «Landbuch» de Langwies plaids che valan era per ils tschentaments de nos cumins romontschs;

«Ich möchte es ein kleines Meisterstück ländlicher Gesetzgebung nennen. Kaum 300 Leute bilden jene Gemeinde noch heutzutage und doch, wenn man dieses Landbuch vergleicht mit legislatorischen Produkten des 17. Jahrhunderts, die in grösseren Gebieten oder Städten, ich meine namentlich Deutschlands, vorgenommen wurden, so kann es nicht zweifelhaft sein, wem der Vorzug gebührt.»

Ina *secunda* grupp de documents giuridics romontschs formeschan ils tschentaments dellas cuminonzas buca politicas, sunder *economicas*. Duront che las empremas senumnavan cumins portavan quellas il num de *vischnauncas* ne vischinadis, Nachbarschaft. El temps ded ussa ha quei plaid priu in' outra significaziun, essend che las vischnauncas han acquistau era dretgs politics. Las veglias vischnauncas havevan lur atgna constituziun ed organi-

saziun, ellas savevan posseder atgnas dertgiras pintgas, che decidevan sur cass de polizia ne pintgas dispetas civilas. Mo oravontut apparteneva ad ellas igl uorden public, economic, la legislaziun sur ils uauls, las pastiras, las alps, ils funds. C. Decurtins scriva en sia historia della literatura romontscha: «Die rätische Gemeinde mit ihrem urwüchsigen Kollektivismus hatte sich immer eine gewisse Selbständigkeit zu wahren gewusst und unter der Leitung des *cauvitg* erhielt sich mancher alter Brauch, manch ehrwürdige Satzung unverändert unter der Herrschaft der Franken und der deutschen Dynasten, der Aebte und Bischöfe, bis ans Ende des 17. Jahrhunderts, wo sie aufgezeichnet wurde.»

Quei che renda quei uorden economic ton pli interessants ei il *factum*, che la proprietad comunabla dils vischins ei negliu forsa aschi extendida sco el Grischun e ha schau fistitgs perfin sin tal terren, nua ch' ei regia schiglioc quasi dapertut ina exclusiva proprietad privata. Ins pertratgi p. ex. mo vid la pasculaziun cumina.

La pli originala ed extendida legislaziun comunala porschan a nus las grondas e compactas vischnauncas d' Engiadina, oravontut Schlarigna, Zuoz, Madulein, Bevers, Schleins. La Crestomazia de Decurtins publichescha *tschentaments* e *decrets* dellas vischnauncas de Flem, Tujetsch, Uors la Foppa, Trin, Laax, Trun (en ses protocolls), Sumvitg (Pugns della roda) e digl *ucclaun* de Scheia sper Flem. Mo pli numerus ch' ils *reglaments* romontschs

vegnan ellas vischnauncas de Sur- e Sutselva ad esser quels redigi en lungatg tudestg. Igl ei veramein de deplorar, che nos perdavonts spel Rein han tochen viaden el 19avel tschentaner cartiu de stuer preferir la viarva jastra — schegie savens duvrada sin maniera pauc correcta e clara — al lungatg della mumma, el qual els fussian s'exprimi bia meglier. E con pli gronda valeta posedessan quels vegls documents, sch' els fussian vegni screts en Romontsch, che quei ch' els han ell' immensa fuola de scartiram tudestg!

Duront ch' ins prefereva els bia loghens il tudestg al romontsch sco lungatg de scartira, vegneva tutina nies lungatg applicaus pli savens el raschieni oral, en baselgia sin cadruvi, sin piazza cumin, ella dertgira. Da quei temps consisteva il process, cunzun en caussas criminalas, en bialas fuormas concretas e simbolicas. Quellas fuormas fuvan redigidas per romontsch. Aschia possedein nus ina *tiarza* fetg interessanta gruppa de documents giuridics romontschs els *uordens de procedura civila e criminala* de nos cumins.

Il pli vegl ed original de quels uordens processuals ei quel, ch' ei vegnius screts en *Lumnezia* entras in *Stoffel Capeder de Duin* igl onn 1659 e ch' ei titulaus: «Fuorma de menar il dretg suenter il criminal de la reschiun sco ei se meina enten il nies comin de Lumnezia». Il medem manuscret contegn era il process civil. Circa 60 onns pli tard ei la procedura della *Foppa* vegnida stampada a

Cuera e publicada tras *J. de Casutt a Sagogn*: «la fuorma dil dreig civil a criminal, sco quel vegn me-
 naus enten igl ludeivel cumin de Gliont a da la Foppa, sco era enten igl lud. segneradi de Sax 1731». Igl ei remarcabel, che quasi igl empren
 cudisch sursilvan stampau, il qual era buca dedi-
 caus als basegns della religiun e baselgia, ei stau
 in tschentament processual.¹⁾ Muot muossa pli cla-
 ramein, con popular «il menar il dretg» fuva tier
 ils Romontschs. Semiglions statuts sur la proce-
 dura ein a nus era enconuschents, schegie buc adi-
 na en lur text entir, dil cumin de Flem ord l' en-
 tschatta dil 18avel tschentaner e della tiara de
 Schons. Della Cadi possedein nus ina «fuorma u
 ceremonial», che vegneva duvraus per la dertgira
 criminala, en ina copia dil landrechter Theodor de
 Castelberg, dalla fin dil 18avel tschentaner, sco era
 ina procedura civila «reglas digl menar il dretg»,
 che C. Decurtins ha anflau egl ucclaun de Faltscha-
 ridas sper Mustér, spargnaus dagl incendi de 1799.
 Plinavon posseda la biblioteca romontscha della
 claustra de Mustér in manuscret, che dat in en-
 truidament scientific en damondas e rispostas sur
 «Causas de dertgira», sco il tetel secloma. Seme-
 gliontamein eis ei seconservau el sura numnau ma-
 nuscret de Faltscharidas igl «uorden per il gi de
 cumin della Cadi», descripziun dellas fuormas, ellas
 qualas il cumin vegneva aviarts e dirigius, fuormas

¹⁾ Mira mia lavur: Co dertgavan nos babuns sur malfatgs? Igl Ischi IX pag. 87 ss.

che ein per part seconservadas tochen ozildi, sco las damondas davart il mistral als statthalters (presidents) dellas differentas vischnauncas, schebein igl ei vegniu clamau cumin tenor il solit uorden. En maniera fetg dettagliada descriva in manuscret aunc buca publicau il decuors dil cumin a Vazsut.¹⁾

Sco las fuormas de process aschia stuevan esser romontschas, ch' il pievel cumin possi capir, las *fuormas* duvradas tier il prestar *serament* seigi da vard las autoritads ne las parts avon dertgira. De talas fuormas possedein nus ord ils biars cumins, sco p. ex. la Cadi, Uors, Vaz-su, Montogna, Zernez.

In agen character portan denter auter quels protocols de dertgira, els quals ei vegn referiu per tudestg sur las tractandas, mo nua che las rispostas e deposiziuns ded inculpai e perdetgas ein dadas, sco ellas ein vegnidas pronunziadas, en lungatg romontsch. Tals protocols existan principalmein ord il temps dils process de striadira, dal rest ina dellas pli trestas paginas della historia dil 17 e 18 avel tschentaner.

Aunc in' outra atgna specia de documents, per part de character giuridic, per part de muntada literarica, ein ils vegls statuts e protocols de nossas *cumpignias de mats*. Quellas societads, che existevan plidabaul era ordeifer nies cantun, tonschan senza dubi viasi en temps fetg allontanai e possedevan antruras ina bia pli gronda muntada

¹⁾ En possess de Prof. Geiser a Bern.

che ozildi. Dafertont che lur pensum principal ei ussa mo de far parada tier fiastas de baselgia, nozzas e sin cumin, d'organisar divertiments de tscheiver, havevan ellas els tschentanners passai ina rolla militarica e giuridica. En las societads s'exercitavan ils giuvens defensurs della patria el mistregn dellas armas. Ellas havevan plinavon quita per igl uorden e ruaus enteifer la vischnaunca, vegliavan, che moralitad e dischentadad vegnien observadas en las relaziuns denter mats e mattauns, ellas havevan perfin lur égl sin il sedeportar dils maridai, d'um e dunna in enviers l'auter, e finalmein gidavan ellas a far respectar e tener las obligaziuns religiusas. Sur tut quellas caussas s'arrogavan las cumpignias de mats il dretg de tener dertgira, de truar tenor dretg e justia, tenor las medemas fuormas e prescripziuns, sco las autoritads publicas procedevan en lur fatschentas. Ellas pronunziavan ed exequevan ils castitgs prevedi en lur statuts. Tals fuvan il pli ina peina en daners, far de cavals, ed il pli radical remiedi: il better ella fontauna.

Igl ei buca de sesmarvigliar, che ina tala societad de giuvens candidats della lètg s'interessava speciamein per las bialas de nos vitgs, e quei buc adina en ina maniera fetg galanta e curtesei-
vla. Ils mats s'arrogavan in ver dretg de survigilanza sur dil sedeportar dellas mattauns. Per saver exercitar quella survigilanza ton pli effectivamein, seschavan els attribuir a scadin d'els, tenor

giavisch ne tras la sort, ina giuvna sco ugadada, ne sco ins scheva lu: ugadia ne bugadia ne vugadessa. Naturalmein che talas bugadias menavan savens tier relaziuns pli intimas e finevan lu cun ina maridaglia. Perquei raquenta a nus la historia negliu, che nossas giuvnas fussian zacu serevoltadas encunter quei domini della schlatteina masculina!

Il mat haveva buca mo de survegilar la demananza de sia ugadia, de representar ella avon dretg en cass de tgisa, sunder el fuva era responsabels e stueva portar il castitg. Tals delicts, sur ils quals la dertgira de mats sentenziava, fuvan per ex., sch' ina giuvna mava starschlida ne buca scultrida per via, culs mauns sut il scusal, ne en baselgia cun tgau scurclau ne senza capetscha, sch' ella spondeva aua ne paterlava vid la fontauna, sche ella deva surnums ne rieva ne durmeva en baselgia, sch' ella steva senza cazola retschavend la viseta d' in giuven.

Mo era per il sedeportar dils mats valevan rigurusas e dettagliadas perscripziuns. Ils tschentaments della «Societad de Ziraun» dils 8 de schaner 1828¹⁾ prevedan peinas ne fallonzas en daner per ils suondonts surpassaments: blasfemar ed engirar, sepresentar senza capetscha, far maldischenta canera sin las vias da tuttas uras, star tier las mattauns pli ditg che las 2 suenter mesa-notg, dar caschun de rir duront las fatschentas dil tribunal,

¹⁾ Aunc negliu stampai, original egl archiv della societad a Ziraun.

buca sedepurtar cun dischentadad encunter il proxim, pitgar suenter las 11 uras tier las mattauns, resalvond ch' ei seigi cazola, surbeiber, aschia che in sa buca tgei ch' ins plaida, giugar suenter las 11 uras, metter si la capetscha ne capiala en baselgia duront ch' il plaid de Diu vegn perdegaus, ir cun ils mauns enten il sac dellas caultschas, dir ora ne palesar quei che vegn plidau en la casa de dretg, raschunar duront che ins ei en dertgira. E la disposiziun finala di: «Mintgin commember della Cumpignia, il qual vezza ch' in auter ha falliu e dat buc aint al Mastral croda enten peina da quel ca ha falliu — — — —». En auters statuts vegneva ei castigiau il «bastunar biestga gronda e manedla», «far cupitgar ina carga, seigi lenna, fein ne auter.» En ils tschentaments dellas cumpignias de mats ei plinavon semantenu pli ditg ch' ella lescha dil stat l' obligaziun, ch' ins numnava pli da vegl de «dar freid», quei ei intervegnir e metter perina en cass de dispetas e sedadas. Aschia di il sura statut de Ziraun: «Mintgin dil tribunal dei esser avisau, cur ei dess il cass da sadar tranter in ner l' auter, ca quel ca fuss present seigi necessitaus da dustar». Ed ils tschentaments d' Andeer prescrivan; «enten cass de dispetas tenter auters seigi mintgin obligaus de dustar giu e plidar tiers pasch, par scivir malas consequenzias.»

Igl ei remarcabel, che nus possedein ual ils pli interessants e complets statuts e protocolls romontschs dellas cumpignias de mats ual ord talas

vischnauncas, las qualas han el decuors dil 19avel tschentaner bandischau la scola romontscha semetend sin via della germanisaziun, vischnauncas dellas qualas dal rest el moment ded ussa — speranza buca memia tard — igl ei sesalzau il clom ded energica resistenza. Igl ei quei las vischnauncas de Schons: Andeer e Ziraun.¹⁾ Plinavon ei vegniu publicau tschentaments dellas societads de Tumeagl, Trun, Falera (ariguard las obligaziuns dils ménders).

Las prerogativas dellas cumpignias de mats han en differents temps anflau ferma opposiziun da vard dellas autoritads publicas, aschilunsch sco ellas se referevan sin in terren, ch' il stat reserva per sesez: dar perscripziuns legalas, tener dertgira, pronunziar ed exequir castitgs. Il stat modern sa buca tolerar ina giudicatura speciala d' ina classa, cunzun sche ella sestenda era sur glied, che appartegnan buca a tala classa. Aschia han ils differents cumins grischuns relaschau ordinaziuns per suprimir tals usits ne abus. Fetg interessants ei en quei risguard il statut della Cadi, il qual demuossa buca mo la premura dell' autoritad per igl uorden public, mobein era ch' ella saveva bein schazegiar e preziar ils survetschs, che las cumpignias de mats rendevan per mantener moralitad e buna isonza ella tiara. Nus citein ord quels statuts quei che suonda (mess en ortografia moderna).²⁾

¹⁾ Mira la publicaziun de Chr. Christoffel: «Las societads de mats e lur dertgiras nauschas» ellas Annalas XII, pg. 1 ss.

²⁾ Mira C. Decurtins, Chrest. I Ergänzungsband, p. 243.

Davart far cavals temps de notg.

«In ludeivel oberkeit ha era fatg observaziun sur l'opiniun e meini, che la giuventetgna hagi ils dretgs de supplir la giustia, cura che quella vegn passiva, numnadamein temps de notg, ed administrar quella. Observau han ins, che la giuventetgna manegi, ch'ei sei dretgs, ch'ella gaudi de far, sco ei vegn detg, cavals, de metter maun vid persunas, las qualas principalmein temps de notg, maldueivlamein seconverseschan ensemen e de maltractar ellas, e. g. cun runar pil vitg entuorn e biaras fierer en las fontaunas, e ch'ei seigi medemamein dretg de metter mauns en proprietads privatas cun rumper en l'escha, encurir ora objects, spazzar tetgs, far giu clavaus e lavagar fatgs jasters.

Che tut quei seigi daventau da temps en temps ei schon enconuscent, aber mai sut in tetel legal, e mai cun giustia. Per quella fin han ins era l'esperienza avon egls, che encunter tals abus ha efficacamein igl oberkeit, cur ch'ei vegneva plon-schiu, dau remedura e giustia.

Dasperas san ins buca conterdir, che savens han talas proceduras, en sesez illegalas, giu meglier effect, che sez las reprobaziuns digl oberkeit. Nuotatonmeins san ins en ina tiara, che gie ei libra, aber tonaton civilisada, buca conceder tals metels illegals, schegie ch'ei han per mira bunas ovras.

Ual aschia sa ei buca vegnir dau tier, che incompetentas persunas e corporaziuns passien en

l' autoritad digl oberkeit cun vuler strubiar ils mal-fatgs e surpassaments civils e criminals.»

Sin fundament de quellas consideraziuns ha la suprastanza de cumin scret ora ina proposta exacta sillas vischnancas della Cadi, la quala ei vegnida acceptada cun gronda pluralitad. Quei decret lube-scha quei che fuva usit nunnuscheivel e scamonda quei che caschunava donn e disuorden. Aschia duei era plinavon vegnir *concediu*:

«La moda e l'isonza practicada de far simplamein cavals, sco ei sedi, sch' ei daventa senza noscher mal e far dons, ni allas persunas ni allas proprietads »

Encuntercomi vegn ei *scumandau* e mess sut castitg particularmein:

«Tuts excess de rumper en casas e maltrac-tar ils avdents de quella ne auters leu presents, cun fridas, cun runar ora dils cumahs cun ster-mentar e tementar, cun encurir ora ils cumahs, tuts excess de sepatronir, sut in u l' auter tetel, per vin de cavals, sco ei vegn detg, de fatgs pri-vats, tuts excess de metter mauns vid ils baghetgs, cun far giu els, cun lavagar e tut auter.»

En vista dil proceder dellas autoritads publi-cas e dell' idea moderna sul stat eis ei buca de far curvien, che la giuridicziun speciala dellas dertgi-ras de mats ha stuiu ceder, anzi plitost, ch' ella ha saviu semantener aschiditg tochen viaden el 19 a-vel tschentaner. Ei tuna sco ina vusch ord temps daditg vargai, sco in anacronismus, sche las novas

statutas della societad de mats de 1835 perscrivan en lur § 19 (text original tudestg):

«Nescha denter um e dunna discordia, consistenta en bastunadas, sedadas etc., sche ha la societad il dretg e dover:

a) En cass de sedadas de castigiar ils culpeivels cun stgellas e brensinas (cun far cavals) e cun in taler (minimum). El cass che igl migliurament ne ch' il surnumnau castitg muncass, dei l'entira societad per la secunda gada spaventar e prevegnir las persunas concernentas cun quella canera e nunobedend better ellas allura immediatamein enten ina fontauna.

b) Sche um e dunna sespartan pervia d' in deportement brutal e senza la lubientscha dil tribunal consistoric, ein els suttaposts al medem castitg».

Applicaziuns de quels tschentaments han giu liug tochen els 1870, gie 1882¹⁾. Restonzas dils vegls usits vegnan en in liug ne l' auter ad esser semantenidas entochen ozildi.

Il plischer de tener dertgira fuva denton aschi fermamein ragischaus en nossa giuventetgna, ch'el ha buca dil tut saviu vegnir surventschius entras ils scamonds officials. Rendius nunpusseivels sil terren serius, per daditschiert, eis el seviults sil terren humoristic, nua ch' ei setracta de star si legher e de cuort' uriala. Cass nunsudi vegnevan inventai, imaginai, savens ils pli curios e fantastics, e suttamess alla dertgira dils mats, la quala, suen-

¹⁾ Chr. Christoffel el liug citau p. 29.

ter ina procedura hilarica pronunziava castitgs per spass. Aschia vesein nus quei ord plirs cass conteni els protocolls de Andeer e Ziraun. Gie perfin ils statuts portan quei caracter humoristic. Ins legi p. ex. ils uordens e tschentaments de Trun:

«9. Dueien las ugadias sevestgir honestamein e cun tutta pulizia, capesch, schos e fazolets metter bein en uorden, e buca far che in bategl pendi encunter Miadel e l' auter encunter Tujetsch, igl tierz encunter il Run, sunder mintgin metter en regla. Sche ei vegness cunterfatg a quei, sche dei quella tala esser curdada en fallonza de treis crunas.

10. Dueien ellas seflissigiar ded ira cun bunia manonza e buca prender sbargats, sco sche ellas lessan seglir sur vals, ne ira aschi manedel, sco sche las vias fussen suladas cun ovs . . . »

Serius e legher in denter l' auter cuntegn la «lescha dil menderschaft» de Falera. Aschia ei manegiaus en senn humoristic igl art. 5:

«Vus essas obligai de mirar, che las geinas e las purteglas seigien en uorden, che ils mats jasters possien buca rumper en nies delicius curtin».

Semegliantamein igl art. 9:

«Vus che leis ne stueis vegnir en mender, veis il dretg de pretender per quei che vus stueis trer il fol e far il cuitg per in pèr calzes ad onn, ils quals tenor sort ha tuccau a vos babs de schar far.»

Duront il tscheiver fuva il pli grond divertiment dils mats de tener dertgira nauscha sur las fleivleziass e mendas dils convischins, ne ch'els re-

presentavan las fuormas dil process in giug, che ha siu origin lunsch viasi els temps vegls, la dertgira nauscha denter il giuncher Tscheiver e la dunna Cureisma.

*

Las paginas precedentas demuossan a nus abundantamein che nus Romontschs possedein numerus documents de dretg en nies lungatg, il qual ha era en quei grau provau sia forza de viver e resister ad influenzas prepotentas: tschentaments civils e criminals, statuts economics de vischnauncas e fracziuns, uordens de procedura civila e criminala, fuormas de seramentaziun, protocolls de dertgira, entruidaments sul menar fatschentas publicas, e finalmein era en quei pign «stat el stat», che fuvan las cumpignias de mats, atgnas reglas de policia e procedura. Contemplond quels rehs scazis giuridics romontschs tschentein nus la damonda, schebein ei flussegia ord quellas abundantas fontaunas in agen dretg original romontsch, sch'ei dat in summa in tal dretg, differents dal dretg de nos vischins tudestgs e talians? Nus astgein cheu buca rispunder cun gie. La naziun romontscha, ferma avunda per scaffir atgnas ovras sul dretg e sia applicaziun, fuva tuttina memia fleivla e pintga, memia zun mischedada en il medem cuminesser, ellas ligias ed en bein en qual cumin, cun elements d' auter lungatg, surtut tudestgs, per era saver producir in agen dretg, tuttavia originals e specials. Il dretg en vigur els cumins ed ellas vischnauncas de lungatg romontsch

ei buca essenzialmein differents dal dretg, che vegneva applicaus tier nos convischins grischuns tudestgs. El sebasescha sin il medem fundament general: las veglias instituziuns germanicas introducidas tier nus duront il temps miez, ed era sin bein enqual princepi special grischun: l'idea democratica, negliu pli approfondida che tier nus, e la predominanza della proprietad collectiva.

Pervia de sia basis germanica ei nies dretg grischun parentaus cul dretg, che fuva en vigur en vasts territoris dell' Europa, la Tiara tudestga, Austria, Frontscha dil Nord, Lombardia etc. ed en lur spért de democrazia e collectivismus s' entaupan nossas instituziuns cun quellas de nos cantuns vischins ed en special dellas regiuns alpinas. Malgrad quella semglijanza denter nies dretg e quel d' autras contradas, vulein nus buca negar, che nossas leschas ed isonzas, specialmein els gronds cumins dell' Engiadina, Surmir e Surselva, presentien buc era en enqual grau in character agen ed original. Mo che quel ei buc adina levs de stabilir e circumscriver. Denter auter vegnin nus a saver constatar, che bein enqual regla de dretg, la quala va anavos sils temps daditg spirai ed emblidai, ei semantenida bia pli ditg che zanza auter leusi ellas isoladas vals alpinas. Quei semeglijontamein sco ins baghegiava aunc adina leusi tenor ils vegls stils, roman u gotic, dafertond ch' ella bassa regeva gia daditg il niev spért della renaschientscha (Renaissance).

Il spazi de questa lavur lubescha mo de dar enzitgeininas cuortas emprovas ord il rehissim material emplunau en nossas fontaunas romontschas de dretg. Nus alleghein cheu mo talas reglas, las qualas serefereschan ual sils documents giuridics, sils statuts ne tschentaments, la maniera de scaffir e salvar si els, il cuoz de lur applicaziun etc.

Co fagevan nos babuns per scaffir, relaschar, modificar lur tschentaments? Ei fuss naturalmein stau grev e complicau, sch' els havessan conformamein a lur principi democratic discutau ed approbau pugn per pugn questas savens aschi vastas leschas ella radunonza de vischins. Era ozildi, nua ch' ils parlaments decidan sur las leschas, ein ins tier grondas codificaziuns, sco il dretg civil tudestg u svizzer, arrivaus a buna fin mo cheutras, ch' ins ha, il bia tras libra entelgientscha denter las partidas politicas, scursaniu als deputai il dretg de discussiun e de far propostas. Ils statuts dellas vischnauncas engiadinesas demuossan a nus, sin tgei maniera geniala nos babuns han sligiau quella greva damonda. Quellas vischnauncas havevan a lur testa in collegi de treis umens, ils treis cuvihs (cuvitgs, cauvitgs), dals quals mintgamai in teneva «la bitgetta». Quels cuitgs havevan de haver quitau, sco de bia auter, aschia era de relaschar, reformar, amplificar ils statuts necessaris. La vischnaunca attribueva ad els per quella incumbensa in diember vischins dils pli distingui, experimentai e respectai, e quei ord las differentas fracziuns ne ucclauns, ed

els seconstituevan ensemen sco pintga radunonza legislativa. Lur decisiuns havevan senz' auter vigor de lescha, u che la radunonza de vischins haveva sil pli de confirmar ellas (sco a Madulein: ls quels siand da sigrs vschins approbos dessan havair fortza e vigor). Co quels delegai procedevan, muossa a nus il cudisch dils tschentaments de Segl, nua ch' ei sedi ell' introducziun (translatau en sursilvan) «che ils numnai signurs han tuts bein perina priu avon els il cudisch vegl dils tschentaments, legiu cun premura artechel per artechel, e quels lu u laschau e confirmau, sco els eran vidavon, u mess vitier e declarau pli clar, ne era priu naven, suenter sco els tuts han enconuschiu e giudicau, ch' ei seigi il meglier per il bein public de tuts, era per il bein guder de scadin en special».

Era en Surselva vegnev' ina semiglionta metoda beinduras observada, il qual nus vesein aunc ord documents dell' entschatta dil 19avel tschentaner. Aschia ha anno 1811 la suprastonza de Tujetsch cun ils deputai dils vischinadis dau giu in «pareri sur dils uordens che dueien vegnir fatgs» e la vischnaunca de vischins ha quei approbau, resalvond in punct (Chrestom. I, 507 ss.). A Sumvitg ein anno 1805 in diember signurs vegni deputai «per metter prudentamein en regla ed uorden, en tgei moda parter quellas alps, sco era co ils uordens, reglas e tschentaments economics per quella roda per beinstar ed avantatg della ludeivla vischnaunca duessan vegnir tschentai si ed observai exactamein. Ils quals

signurs e vischins sco deputai ord de lur enconu-
schientscha dil local della vischnaunca e la practica
digl usit e buca meins della qualitat dils onns pas-
sai enten la roda vargada, han anflau de tschentar
si e proponer sequents pugns, ils quals en della lu-
deivla vischnaunca vegni pri si e sco tschentament
organ de salvar fixai.»

Igl agen de quels statuts de vischnaunca ed
era d'enqualin de cumin fuva, ch'els vegnevan buca,
sco en general las leschas modernas, relaschai
per in temps indeterminau, entochen ch' in motiv
de midar sepresenta, anzi mo per in diember onns
fixai ordavon. Passai quels onns, stueva il statut
puspei vegnir examinaus, approbaus ne revidius. Ils
tschentaments de vischnaunca dell' Engiadin' aulta
vegnevan il bia mess en vigur per 4 ne 5 onns
consecutivs. Gia perquei ch'els cuntenevan, ultra
dellas prescripziuns de lescha, la taxaziun, la sti-
mada (estim) dils vischins ariguard lur taglia, s'im-
poneva da sesez lur revisiun suenter in cuort ter-
min. Auters statuts havevan in pli liung cuoz, p. ex.
era ei stabiliu, ch' ils status civils de Sut-Valtasna
(Sent, Scuol, Fetan) duessen restar en vigur duront
22 onns, lura duess il mistral clamar e far la proxi-
ma revisiun ed aschia duess ei adina ir vinavon
successivamein.¹⁾

Quella maniera de reveder las leschas periodi-
camein haveva gronds avantatgs, essend che la le-
gislaziun sa aschia adina seconformar als basegns

¹⁾ Annalas 28, p. 133.

della veta practica, als resultats dell' experienza, alla evoluziun dellas ideas. Conts pugns midass ins gia ussa suenter mo 15 onns d' applicaziun vid ina lesscha, ch' ins tegn per ina dellas pli perfetgas, il Cudisch civil svizzer!

Ils tschentaments e tuts auters documents d'impurtonza vegnevan salvai cun il pli grond quitau, seigi en ina scaffa u cassa, seigi en in «tschep» ne trucca. A Madulein vegneva elegiu in agen «chio (cau) supra gl tschep», daferton ch' en auters lo ghens, sco a Segl, ils cuitgs havevan il quitau sur la «chiasetta da vschins», nua che il «cudasch dagl estim» ed il «cudasch dallas chiartas», quei ei ils cudischs de taglia e de documents, fuvan serrai en. Ei era prescret, che scadin vischin, possedend scartiras che pertuccavan la vischnaunca, fuv' obligaus, sut peina de 2 renschs, de consignar ellas als cuitgs. A Schlin (Schleins, Engiadina bassa) havevan ils cuitgs che passavan ord uffeci de remetter als cuitgs novs «abschieds, cudeschs da quints, scritüras, chiartas e schierpa da comün, qualas ils novs sian obligs da metter in la chaista da comün, fatta a quel doever» e quei sut peina de 4 crunas. Plinavon vegnev' ei 8 dis avon dau en tut las casas principallas igl avis, che tgi che possedevi scartiras publicas, duessi remetter ellas ne confirmar cun in engirament «chi non sea da chiattar in lur chiasas scritüras da comün». Sch' ina tala regola fuss vegnida observada en tuttas vischnauncas, sche fussian buca

tontas scartiras veglias idas denter la detta ne vengnidas destruidas tras berschaments.

Ils statuts en vigur stuevan esser enconuschents a tuts ils vischins. Perquei la prescripziun, ch' els stoppien vegnir legi avon ina gada agl onn e che tuts, era femnas e fullasters (hintersess, jasters), da 16 onns ensi hagien d' assister culs vischins. A Celerina daventava la prelecziun en baselgia ed il caluster ne la calustra stuevan serrar la porta, sinaquei che negin mondi giuadora duront ch' ins legeva.¹⁾

Dretg de prender part vid las radunonzas publicas e de vuschar havevan mo ils vischins, il bia de 18 onns ensi, en bia loghens denton buca tuts, sunder mo tgi che haveva agen fiug e fem, ne sco ei vegneva detg a Celerina: «quels cha haun fatt lur paun mezz ann a lur poasta e han lur aestim» (quei ei pagau taglia). Ils tschentaments de Mustair dattan il dretg de vuschar a tuts quels, che fan lavur cumina ne pagan taglia, e sch' els fuvan memia giuvens, pudeva igl ugau ne il proxim amitg ne lur mumma dar la vusch en lur stagl²⁾. Sco ils vegls Romans e Germans, aschia comparevan era ils libers Grischuns tiel cumin cullas armas entaun. Quei confirmeschan ils decrets della Cadi, conclus dils 15° de Schaner 1670: «Ei decretau pli lunsch ed il vivon fatg decret approbau, che las quater fiastas scadin, che ha la sufficienta veglia-

¹⁾ R. Ganzoni ellas Annalas 8, p. 220.

²⁾ Chrestom. 10, p. 823.

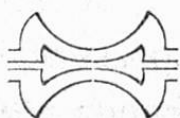
detgna per ir a baselgia, porti il tegien (= Degen, spada) ed era sin cumin, e quels, ils quals comparessen sin cumin senza lur uaffen, deien buca far pli ne meins (= votar), era buc ir atras, e lur vusch dei buca vegnir dumbrada». ¹⁾

Il spazi de questa lavur lubescha buca d' entrar el cuntegn material de nos vegls tschentaments, de demussar per exempel, con rigurus nos babuns fuvan enten la repressiun dil's malfatgs, co els protegivan cun special quitau la proprietad privata e castigivan strusch zatgi pli diramein, che quel che spostava tiarms, co els, in pievel profundamein religios e moral, vegliavan sur il manteniment della cardientscha, pella quala els fuvan sedecidi 'els combats confessionals, fuvan premurai per il ruaus e la sanctificaziun della dumengia, s' opponevan a divertiments mundans, al saltar e giugar. Tut agen tuna ei a nossas ureglias, sche nus legin, che quels de Trun, essend vegni preservai dallas consequenzas tumidas d' ina sgarscheivla malaura, han anno 1750 ils 7 de zercladur concludiu sin vischnaunca, ch'ei dueigi per in spazi de 5 onns esser scumandau tuts giugs de hartas e troccas, e quei sut la peina de 5 renschs per cass e per persuna, ella quala curdavan ton quels che giugavan, sco era quels che «lain la casa u la comoditad de giugar». E cura che zatgeinins han vuliu far revocar quei decret, ha la vischnaunca confirmau e ratificau el in-

¹⁾ Chrestom, I Ergänzungsband. p. 223.

caricond la suprastanza de far exequir el «senza negina grazia»¹⁾).

Nos lecturs vegnan certamein ad esser seperschuadi ord questas paginas, che nus sperein de saver completar ina outra gada, sche Dieus dat la veta, tgei agen e prezios scazi cultural, che nus Romontschs possedein buca mo els vegls cudischs de religiun, mobein era ellas ovras giuridicas de nos perdavonts. La historia dil temps vargau e la contemplaziun dils basegns ed interess dil stat actual demuossan era, che nus Romontschs saveien e dueien pretender cun buna raschun, ch' il cuminesser, vischnaunca, cumin, cantun e confederaziun, portien era ozildi complein risguard a nies lungatg, il pli vegl, venerabel, original ed il pli svizzer de nossa patria.²⁾

¹⁾ Chrestom. 4, 102.

²⁾ La presenta lavur ei ina translaziun revedida ed amplificadad' in studi «Rätoromanische Rechtsdenkmäler», che nus havein publicau ella «Festgabe Ulrich Lampert», Friburg 1925.